

CROATICA CHRISTIANA PERIODICA

ČASOPIS INSTITUTA ZA CRKVENU POVIJEST
KATOLIČKOG BOGOSLOVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

God. XIX

Zagreb 1995

Broj 36

rasprave i prilozi

Izvorni znanstveni rad
UDK: 949.75:930.22

PISARI ISPRAVA HRVATSKIH NARODNIH VLADARA

Milko BRKOVIĆ, Zadar

Većina sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara sadrže imena svojih pisara. Ispušteni su uglavnom u potvrđnicama prethodnih matičnih isprava. Pisari se u ispravama tih vladara nazivaju dictator, notarius, scriptor i cancellarius. Tim se titulama često dodaje oznaka staleža, u pravilu svećenstva koje je boravilo na dvoru. U početku su to bili kapelani, a kasnije i biskupi, osobito hrvatski biskup. Posao na pisanju isprava hrvatskih narodnih vladara bio je organiziran po uzoru na suvremene zapadnoeuropske vladarske kancelarije, osobito po uzoru na franačku. Na pisare Zvonimirovih isprava velikog je utjecaja imala papinska kancelarija.

Ovaj rad je još jedan pokušaj analiziranja i rasvjetljavanja uloge i osobnosti pisara sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara. Temelji se u prvom redu na ispravama, ali i na rezultatima dosadašnje literature.

Pisar najstarije sačuvane isprave hrvatskih narodnih vladara, kojom vladar Trpimir 852. u Bihaćima poklanja solinskoj (splitskoj) nadbiskupiji crkvu i samostan sv. Jurja u Putalju s nekim posjedima za uzvrat što mu je nadbiskup Petar pribavio srebro za crkveno posuđe.¹ Sam za sebe u ispravi kaže da je svećenik kapelan Martin, da je po nalogu i zamolbi spomenutog vladara svojega gospodara (Trpimira) napisao ispravu, zatim je vlastitom rukom završio i na nju svojom rukom stavio znak (križa).² On se, dakle, predstavlja javnosti svojom kratkom biobibliografijom iz koje se saznaje da je svećenik solinske (splitske) nadbiskupije sa službom kapelana na vladarskom dvoru i da je pisar vladarskih isprava. Iz toga proizlazi da je završio teološki studij i klasičnu naobrazbu, da ga je njegov biskup Petar imenovao na jedno od tri slobodna mjesta dvorskih kapelana (budući da se u ispravi još dvojica navode kao svjedoci) te da je njegov posao, uz ostalo, bio pisanje isprava. Ne možemo saznati broj napisanih isprava

¹ Jakov STIPIŠIĆ – Miljen ŠAMŠALOVIĆ, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, (dalje: *Codex diplomaticus*, I), Zagreb, 1967., str. 3–8.

² *Ibidem*, str. 6.

iz njegova pera, jer nam do danas nisu sačuvane, ali se svakako saznaje da je uz teološke studije bio školovan za posao pisanja isprava. Tu je izobrazbu mogao postići na Zapadu, ali nije isključeno njegovo školovanje u jednom od dalmatinskih primorskih gradova. Iz sastavnih dijelova isprave vidljivo je da je svećenik Martin bio vrlo vješt pisar isprava, pa se stoga s vjerojatnošću može ustvrditi da je bio u službi Trpimirove kancelarije kakvu su imali svi onodobni vladari.³ Posao Trpimirovu pisaru Martinu bio je zasigurno olakšan ispravom vladara Mislava o tom predmetu, koju je najvjerojatnije imao pred sobom. Danas postoji mišljenje da je Martinov kolega Dominik, svjedok navedene Trpimirove isprave, sagradio u Splitu kapelicu u počast sv. Martina, tourskog biskupa.⁴

U slijedećoj sačuvanoj ispravi hrvatskih narodnih vladara, u ispravi vladara Muncimira, kojom se 892. (28. rujna) također u Bihaćima potvrđuje splitskoj nadbiskupiji Trpimirova darovnica iz 852.,⁵ imenuje se pisar u osobi đakona Firmina koji obavlja dužnost kapelana na Muncimirovu dvoru i koji je pred svjedocima napisao tu ispravu.⁶ Dok se za njegova kolegu Žitalja, koji se nalazi među svjedocima Muncimirove isprave i koji je poglavar nekog samostana, zna da je svećenik, za Firmina se to ne kaže izričito, već samo da je đakon. U IX. stoljeću ta služba u crkvi ne mora značiti da je to stupanj do svećenstva, ali u protivnom može značiti da je za službu dvorskog kapelana dovoljan stupanj đakonata, odnosno takav kapelan može obavljati službu pisara i bez svećeničkog reda. Tim više što njegovi kolege na dvoru obavljaju složenije liturgijske obrede, a on sam je zadužen za pisarske poslove. Firmin piše ispravu na zapovijed svojeg slavnog vladara Muncimira, pred svjedocima, sa sadržajem koji mu je rečen. On ujedno kaže u ispravi da je poslije predaje izvršio poslove vezane uz tu ispravu, a k tomu sam unutar svojega predstavljanja dodaje kratku formulu aprekcije (*feliciter*).⁷ Posao pisanja te Muncimirove isprave bio mu je olakšan posjedovanjem Trpimirove isprave, koja je temeljna za Muncimirovu.

Pisac isprave kralja Krešimira (II?) iz 950.(?) godine, kojom taj kralj poklanja devetorici zaslužnih i vjernih Hrvata otok Vranjic (Durana) i neke posjede u Solinu, a oni na istom mjestu podižu crkvu posvećenu sv. Martinu, sv. Stjepanu papi i sv. Mariji, obdarujući je nekim posjedima,⁸ također je crkvena osoba ali ovog puta visokog položaja. To je biogradski biskup Prestancije koji je po zapovijedi svojega kralja i za kasnija sjećanja napisao tu ispravu, a kojoj je ujedno i svjedok.⁹ Nije jasno zašto baš on piše ispravu, kad se u njoj među svjedocima navode još dva svećenika, od kojih je jedan opat (Donat) a drugi kapelan (Ivan), tim više što smo vidjeli u Trpimirovoj i Muncimirovoj ispravi da to rade kapelani. Nije li to možda poradi toga što prva dva vladara imaju vladarsku titulu *dux*, a zadnji *rex*? Odgovor na to dat će nam kasnije kraljevske isprave hrvatskih narodnih vladara. U sva-

³ Miho BARADA, Dvije naše vladarske isprave, *Croatia sacra*, 7, Zagreb, 1937., str. 55.

⁴ Miroslav PERA, Nekoliko glosa uz ispravu kneza Trpimira, *Kulturna baština*, 17, Split, 1993., sv. 22-23, str. 7-8.

⁵ *Codex diplomaticus*, I, str. 22-25.

⁶ *Ibidem*, str. 24.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, str. 39-43.

⁹ *Ibidem*, str. 41.

kom slučaju, odmah se može ustanoviti da je mjesto pisara isprava u hrvatskoj dvorskoj kancelariji bilo vrlo važno i da su ga početka popunjavali crkveni službenici s nižim crkvenim redovima (đakoni i svećenici u službi kapelana), a kasnije većinom službenici s višim crkvenim redom (biskupi). Ako isprava o kojoj je riječ odgovara upitnom vremenu svojega nastanka, ime njezina pisara mijenja dosadašnje mišljenje o vremenu osnutka biogradske biskupije i pomiče njezin osnutak unatrag jedno stoljeće. Naime, uz dosad u ispravama poznatog biogradskog biskupa Prestancija iz XI. stoljeća susrećemo se u toj ispravi s njegovim starijim prethodnikom i imenjekom Prestancijem, osobom kraljeva povjerenja i pisarem te isprave. Njegovom pojavom u toj ispravi osnutak biogradske biskupije je u X. a ne u XI. stoljeću, kako se dosad mislilo, a prvi biogradski biskup ne bi bio Teodozije već Prestancije stariji.¹⁰

Činjenica da biskupi pišu hrvatske isprave odmah se potvrđuje u ispravi nepoznatog hrvatskog bana čije ime počinje s inicijalom S., koji je ujedno carski protospatar i koji između 12. lipnja 1042. i 1. rujna 1044. poklanja samostanu sv. Krševana u Zadru crkvu koju je dao sagraditi zajedno sa crkvenim priborom i nekim posjedima.¹¹ Pisar je te isprave, naime, hrvatski biskup Marko Grgur, koji sebe iz poniznosti naziva »nedostojni«. On u toj ispravi kaže da je pristao, potvrdio, osnažio i dopustio naznačeno u ispravi,¹² što pak znači da on nije imao samo ulogu pisara isprave već je sudjelovao i u njezinu nastanku i ostvarenju. Sličnu ulogu naći ćemo i kod drugih biskupa koji su pisali isprave hrvatskih narodnih vladara.

Imena pisara nisu navedena u svih trinaest sačuvanih isprava kralja Petra Krešimira IV. U prvoj verziji njegove najstarije sačuvane isprave, izdane u Biogradu 1060. (u veljači), kojom daje samostanu sv. Ivana u Biogradu neke privilegije i poklanja otok Žirje,¹³ pisar se uopće ne navodi; u drugoj verziji te isprave¹⁴ njegov spomen se tek naslućuje kao umetnuta naznaka u formuli sankcije.¹⁵ Kako je ta isprava izdana benediktincima, zasigurno je mogla biti napisana i puno puta prepisana od njih samih koji su pak bili u vrlo dobrim odnosima s hrvatskim vladarima, a da se ne umanju važnost hrvatskog biskupa.

Nakon toga, imena se pisara isprava Krešimira IV. počinju češće navoditi tek od njegove isprave izdane u Ninu 1066./67. samostanu sv. Krševana u Zadru, kojom potvrđuje darivanje posjeda u Diklu tom samostanu od njegova djeda kralja Krešimira II.¹⁶ Na kraju te isprave kaže se: »*Ego Adam, abbas sancti Bartholomei, scripsi iussu regis, domini mi*«,¹⁷ a

¹⁰ Jakov STIPIŠIĆ, Tragom jedne bilješke Ivana Luciusa o jednoj hrvatskoj vladarskoj ispravi, *Zbornik Historijskog instituta JA*, 6, Zagreb, 1969., str. 88–89; Stjepan ANTOLJAK, Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I. za hrvatsku povijest X. stoljeća, *Radovi [Filozofskog fakulteta u Zadru], Razdvo historije, arheologije i historije umjetnosti*, sv. 10(4)/1971–1972, Zadar, 1972., str. 68–70 (bilj. 127–129), 74, 112; Eduard PERIČIĆ, Biogradska biskupija, 1, Zadar, 1990., str. 335–350.

¹¹ *Codex diplomaticus*, I, str. 75–76; Lujo MARGETIĆ, O nekim vrelima hrvatske povijesti XI. stoljeća, *Historijski zbornik*, XLII (1)/1989., Zagreb, 1990., str. 121–127, drži da je taj ban S.(tjepan) sin kralja Krešimira III. (1000.–1030.), to jest Stjepan I. (1030.–1058.).

¹² *Codex diplomaticus*, I, str. 76.

¹³ *Ibidem*, str. 87–89.

¹⁴ *Ibidem*, str. 89–93.

¹⁵ *Ibidem*, str. 91.

¹⁶ *Ibidem*, str. 105–106.

na drugoj pergameni: »*Et ego Adam monachus, Chroacie electus episcopus, iussu domini regis manu mea scripsi*«. ¹⁸ Taj je benediktinac, prema navedenom, najprije bio opat samostana sv. Bartolomeja, a kasnije izabrani hrvatski biskup. U Krešimirovoj ispravi iz 1069. ¹⁹ nalazimo ga među svjedocima s titulom *monaha* i *opata*, što pak znači da je te godine i imenovan za hrvatskog biskupa. Nakon izbora za biskupa više se ne titulira kao opat, jer on to više i nije, već samo kao redovnik i *izabrani biskup*. To znači da je pergama na kojoj je naveden kao biskup nastala otprilike 1069. ili kasnije, dakle nešto kasnije od prvotne isprave za Diklo (1066./67.), odnosno nakon isprave za otok Maon u kojoj se navodi da je hrvatskim biskupom Anastazije.

Već se u Krešimirovoj ispravi izdanoj također u Ninu, kojom 1069. poklanja samostanu sv. Krševana u Zadru otok Maon, ²⁰ navodi ime pisara različito od prijašnje isprave. Pisar se te isprave predstavlja riječima »*Ego Anastasius, huius cirographi dictator, Cruatensis episcopus et aule regis cancelarius, iussu et uoluntate predicti domini mei regis scripsi et confirmaui feliciter in ciuitate Nona*«. ²¹ Sebe, dakle, naziva pisarom (*dictator*) a ispravu *cirografom*. Tim se izrazom naziva i isprava za Diklo, što ukazuje na njihovu genetičku svezu. Anastazije piše ispravu u samom Ninu, vjerojatno u istom *cenakulu* gdje je odsjeo kralj Petar Krešimir sa svojom pratnjom. ²² Nakon toga se *kancelar* i hrvatski biskup Anastazije više ne javlja u Krešimirovim ispravama. Stoga se može pretpostaviti da je tih godina ili umro ili se povukao iz kancelarijske službe, ili pak dobio neku drugu biskupsku stolicu. U svakom slučaju, prestao je obavljati službu hrvatskog biskupa, jer se tih godina, kako smo vidjeli iz prijašnje isprave, na hrvatskom dvoru u biskupskoj službi pojavljuje bivši opat benediktinskog samostana sv. Bartolomeja, redovnik Adam.

I u Krešimirovoj ispravi iz oko 1070., sačuvanoj u talijanskom prijevodu i prevedenoj kasnije ponovno na latinski, kojom taj vladar daruje samostanu sv. Stjepana kod Splita mjesto za podizanje mlina na području Solina i koji dar će kasnije potvrditi njegov nećak kralj Stjepan II., ²³ pisar se opširno predstavlja iako je sama isprava kratka. On za sebe kaže: »*Ego Theodorus presbyter, et sacrario positus, iussu eiusdem regis domini mei hanc donationem litteris mandaui, et testis adfui*«. ²⁴ Nakon toga, prema citiranom Kukuljevićevu *Codexu*, koji preuzima Farlatijev prijevod te isprave s talijanskog na latinski, slijedi još jedan pisar, pa stoga izgleda kao da je jedna isprava a dva pisara. Međutim, u tom je

¹⁷ *Ibidem*, str. 106.

¹⁸ *Ibidem*, bilj. 13 ispod teksta isprave.

¹⁹ *Ibidem*, str. 114.

²⁰ *Ibidem*, str. 112–114.

²¹ *Ibidem*, str. 114.

²² Jakov STIPIŠIĆ, *Diplomatička analiza Krešimirove darovnice o Maunu iz 1069.*, *Pomorski zbornik*, 7, Zadar, 1969., str. 824–825.

²³ Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, 1, Zagreb, 1874., str. 133.

²⁴ *Ibidem*. Nakon toga, prema citiranom Kukuljevićevom *Codexu* koji preuzima Farlatijev prijevod te isprave s talijanskog na latinski, slijedi još jedan pisar, pa izgleda kao da je jedna isprava a dva pisara. Međutim, u tom je *Codexu* također spojena potvrđnica te isprave, izdana od kralja Stjepana II., pa je to razlog da se tu nalaze dva pisara.

Codexu također spojena potvrđnica te isprave izdane od kralja Stjepana II., pa je to razlog da se tu nalaze dva pisara. Svećenik Teodor je, dakle, i pisar i svjedok isprave koju je napisao po zapovijedi kralja i svojega gospodara, ali izraza *sacrario* nema ni u talijanskom prijevodu-prijepisu ni u drugim prijevodima na latinski s talijanskog prijevoda-prijepisa. Farlati ga je, dakle, izmislio i unio preko svojega prijevoda u diplomatiku, a zatim su ga od njega preuzeli Kukuljević i drugi.

U Krešimirovoj ispravi izdanoj u Biogradu 1071. (8. srpnja) kojom se određuje i potvrđuje područje rapske biskupije,²⁵ predstavljanje pisara ponešto odstupa od navedenog. Njega kao da netko drugi navodi u toj ispravi, pa se stoga kaže: »*per manu Johannis diaconi et domini regis notarii coram comuni curia*«. ²⁶ Tu je jednostavno uzeta gotova formula u kojoj nije izražena pisareva osobnost izrazom *ego*. Ivan je, dakle, đakon koji je napisao ispravu svojom rukom pred kurijalnom zajednicom biskupije, a inače na dvoru obnaša službu kraljevog pisara isprava. Ovdje ujedno vidimo da se u dosad analiziranim ispravama hrvatskih narodnih vladara prvi put javlja izraz *notar*. Vidljivo je iz navedene Krešimirove isprave da kraljev notar ne mora istodobno biti i kapelan. Ivan je đakon uz kojega se u kraljevskoj kancelariji nalazi kapelan ili, još vjerojatnije, kancelar pod čijim nadzorom i piše tu Krešimirovu ispravu. Unutar kancelarije nalazi se, dakle, više osoblja, pa stoga osobnost notara Ivana nije odviše naglašena. Takvo razumijevanje notareva predstavljanja u toj ispravi ne bi trebalo davati povoda sumnji je li đakon Ivan doista napisao tu ispravu.²⁷

Sumnjiva isprava kralja Petra Krešimira IV. iz 1072.(?) o poklonu zemljišta na »Brdima« samostanu sv. Marije u Zadru²⁸ sačuvana je u *Kartularu* toga samostana u dvije redakcije. U drugoj se redakciji (fol. 29r) pisar predstavlja riječima: »*Et ego presbiter Michacio, capellanus, regis, scripsi et corroboraui*«. ²⁹ a u prvoj (fol. 24) je ta ista osoba samo svjedok.³⁰ Na temelju toga može se pretpostaviti da je *Michacio* najvjerojatnije bio i jedno i drugo, a navedena su ga dva prijepisa svrstala jedan u svjedoke, drugi u pisare. To je ujedno posljednji spomen Krešimirovih pisara u njegovim sačuvanim ispravama.

U sačuvanim se ispravama kralja Zvonimira pisar doista rjeđe spominje nego u navedenim Krešimirovim. Prvi ga se put navodi u tobožnjoj Zvonimirovoj ispravi Bračanima o trgovačkim slobodama 1078. (12. ožujka) riječima: »*Per manum Gregorii notarii*«. ³¹ I tu je za njega upotrijebljen naziv *notar*, a kako većina diplomatičara tu ispravu drži falsifikatom, o tom se pisaru ne može govoriti. Naime, završetak isprave u kojem se navodi pisar ne odgovara ispravama hrvatskih kraljeva, a osobito ne Zvonimirovim. Pogotovo se tako ne

²⁵ *Codex diplomaticus*, I, str. 123-124.

²⁶ *Ibidem*, str. 124.

²⁷ Stoga Frano RADIĆ, Može li se vjerovati u autentičnost Krešimirove listine privilegijâ rabskoj biskupiji?, *Starohrvatska prosvjeta*, VII., sv. 2, Knin, 1903., str. 78, a i drugi, uistinu nema čvrstog uporišta za svoje sumnje u notarevo postojanje navedene isprave.

²⁸ *Codex diplomaticus*, I, str. 132.

²⁹ Franjo RAČKI, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb, 1877., str. 90.

³⁰ *Codex diplomaticus*, I, str. 132.

³¹ *Ibidem*, str. 159.

bi završavala neka isprava koja je nastala 1078., pa se stoga *notarius Georgius* ne može ubrojiti među Zvonimirove pisare.³² Taj bi oblik navođenja pisara isprave mogao odgovarati bosansko-humskim latinskim ispravama, poblizje rečeno ispravama kralja Tvrtka I. On je, naime, uistinu težio da Brač i drugi otoci priznaju njegovu vlast.³³

Ali zato nam se pisar Teodor opširno predstavlja u Zvonimirovoj ispravi kojom 1078. (prije 1. rujna) stavlja cetinsku župu pod jurisdikciju splitske crkve, s pravom na sve dohotke.³⁴ On tu, nakon napisane isprave, kaže: »*Et ego Theodorus, licet immeritus sacerdos, iussu domini mei regis prenominati Suinimir, qui et Demetrii, atque domini Gregorii, sui episcopi, scriptor huius decreti et testis sum ibidem*«. ³⁵ U slobodnom prijevodu: I ja Teodor, nedostojni svećenik, na zapovijed gospodina mojega kralja rečenog Svinimira, koji se zove i Dmitar, te gospodina Grgura, njegova biskupa, pisar sam ove odredbe i sâm sam njezin svjedok. Upotrebljava, dakle, izraz *scriptor*, a ne *notar*.

Kronološkim redosljedom navedenih isprava pisara nailazimo i u ispravi *dux*a Stjepana, također iz 1078., po kojoj taj vladar stupa u samostan sv. Stjepana kod Splita i ujedno istom samostanu poklanja neka zemljišta.³⁶ To je isti Teodor koji je napisao navedenu Zvonimirovu ispravu, a koji se sada u Stjepanovoj predstavlja riječima: »*Et ego Theodorus, cancellarius domini regis, cartam hanc scripsi et testis adfui*«. ³⁷

Teodora ponovno nalazimo kao pisara Zvonimirovih isprava u njegovoj ispravi o poklonu zemljišta Pustice u Lažanima samostanu redovnica sv. Benedikta u Splitu 1076.–1078.³⁸ Ovog se puta predstavlja riječima: »*Ego Theodorus, presbiter et ecclesie sancti Domnii et eiusdem regis cancellarius, scripsi et sum testis ibidem*«. ³⁹ On je, dakle, svećenik u službi crkve sv. Dujma. Ujedno je pisar te crkve, a istodobno i kraljev. U ispravi je, uz ulogu kancelara, ujedno svjedok. Stoga se njegovo predstavljanje može podijeliti u dva dijela. Prvi je *Ego Theodorus, presbiter*, a drugi *et ecclesie sancti Domnii et eiusdem regis cancellarius, scripsi et sum testis ibidem*. Iz tog navoda proizlazi da se veza Zvonimirove kancelarije s kancelarijom Petra Krešimira IV. sastoji samo u pisarevoj osobi. Zvonimir je, naime, po svojim prvim ispravama, osobito po svojoj *zavjernici* papi i po značenju pečata, stajao vrlo blizu ustrojstvu papinske kancelarije. Stoga svećenika splitske nadbiskupije Teodora nalazimo kao pisara Krešimirovih isprava koji tada nosi samo titulu *presbiter et capellanus*,⁴⁰ a sada *regis cancellarius*, ne zanemarujući niti titulu *ecclesie sancti Domnii*

³² Josip NAGY, *Diplomatičko-paleografske studije, Vjesnik Kr. državnog arhiva u Zagrebu*, III, Zagreb, 1928., str. 179.

³³ Stoga je i moguće da je tobožnja Zvonimirova isprava Bračanima nastala u Tvrtkovo vrijeme, jer da bi on mogao tražiti pravo na hrvatsku krunu, morao je za dotično područje imati i isprave hrvatskih vladara. Međutim, ostaje i dalje otvoreno pitanje na temelju kojeg predloška je rađena tobožnja Zvonimirova isprava Bračanima.

³⁴ *Codex diplomaticus*, I, str. 162–164.

³⁵ *Ibidem*, str. 163.

³⁶ F. RAČKI, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb, 1877., str. 119–120.

³⁷ *Ibidem*, str. 120, u prijevodu: I ja Teodor, kancelar gospodina kralja, napisao sam ovu ispravu i svjedok sam.

³⁸ *Codex diplomaticus*, I, str. 169–170.

³⁹ *Ibidem*, str. 170.

⁴⁰ F. RAČKI, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb, 1877., str. 79.

cancellarius. Iz tih se titula može pretpostaviti da je Zvonimir, po uzoru na papinsku kancelariju i uzevši sebi za kancelara osobu koja je pisala i isprave kralja Petra Krešimira, težio za reorganiziranjem svoje vlastite kancelarije. To se nije moglo izvesti na brzinu, pa stoga, kad taj njegov pisar u navedenoj ispravi za cetinsku župu kaže da je »*licet immeritus sacerdos, iussu domini mei regis prenominati Suinimiri, qui et Demetrii, atque domini Gregorii, sui episcopi, scriptor huius decreti et testis sum ibidem*«, on za sebe veli samo da je *sacerdos*, ispuštajući titulu *cancellarius*. S obzirom na to i na poznatu činjenicu da su izrazi *kanclearija* ili *kancelar* kao pojmovi stariji od svojega značenja, može se zaključiti da je Zvonimirovu ispravu cetinskoj župi napisao »kraljev kancelar«, ali ne u potpuno organiziranoj kancelariji.⁴¹ Teodor je kao pisar privatnih i javnih, odnosno kraljevskih, isprava djelovao otprilike od 1060., a od 1069. kao kancelar sv. Duje i kraljev do 1083.⁴² Predstavljanjem pisara u ispravi splitskim benediktinkama očit je viši stupanj organiziranja Zvonimirove kancelarije. Pritom se ujedno uočava uloga primatelja isprave, što je vrlo važna značajka isprava hrvatskih narodnih vladara.

Riječima »*Ego Theodorus, sacerdos et cancellarius eiusdem regis, iussione regali scripsit*« svećenika Teodora ponovno nalazimo kao pisara 1083. godine u Zvonimirovoj ispravi o poklonu zemlje Konjuština u Zmini splitskom nadbiskupu Lovri.⁴³ On se u toj ispravi navodi kao svećenik i samo kao kraljev pisar koji je na kraljevu zapovijed napisao navedenu ispravu.

Teodor se gotovo istim riječima predstavlja i u Zvonimirovoj ispravi kojom se te godine (1083.) poklanja samostanu sv. Stjepana kod Splita zemlju Radunu.⁴⁴ To je ujedno posljednji spomen toga pisara u ispravama hrvatskih narodnih vladara.⁴⁵ U svakom slučaju, njegovo predstavljanje u tim dvjema ispravama upućuje na jaču organizaciju Zvonimirove kancelarije. Teodor se u njima više ne vraća na svoju matičnu titulu *ecclesie sancti Domnii cancellarius*. Ako je i pisao još neke isprave, a po svoj prilici jest, one su nestale. Taj posao nije više mogao dugo ni činiti, jer ga ne nalazimo u ispravama Zvonimirova nasljednika Stjepana II., odnosno nailazimo na druge pisare tih isprava. Zvonimirovom smrću kancelar Teodor postaje opat samostana sv. Stjepana, pa se tom prigodom najvjerojatnije i rastao s kraljevskom kancelarijom.⁴⁶

U ispravi kralja Stjepana II. kojom 1089. poklanja samostanu sv. Stjepana kod Splita zemljište u Raduni,⁴⁷ nalazimo pisara Grgura. On se u toj ispravi predstavlja riječima: »*Et*

⁴¹ J. NAGY, *Diplomatičko-paleografske studije, Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu*, III, Zagreb, 1928., str. 183-184.

⁴² Zlatko TANODI, *Isprave kralja Zvonimira i Stjepana II. splitskim benediktinkama, Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu*, sv. I-II, *Mandičev zbornik*, Rim, 1965., str. 90.

⁴³ *Codex diplomaticus*, I, str. 180-181.

⁴⁴ F. RAČKI, *Documenta historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb, 1877., str. 140.

⁴⁵ Potpuno nerealno mišljenje o tom pisaru zastupa Nada KLAJČ, *O falsifikatima splitskih benediktinka, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXIII-LXIV/1961.-1962., Split, 1969., str. 205-206 i drugdje.

⁴⁶ J. NAGY, *Diplomatičko-paleografske studije, Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu*, III, Zagreb, 1928., str. 188.

⁴⁷ F. RAČKI, *Documenta historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb, 1877., str. 149-152.

ego Gregorius, cancellarius prefati regis, domini mei, hec iussu eius scripsi et testis adfui«. ⁴⁸ On je, dakle, službeni pisar isprava kralja Stjepana II.

Da se iznimno može naći nazočnost pisara u potvrđnicama obrađivanih isprava, svjedoči isprava kralja Stjepana II. kojom 1089./90. potvrđuje darovnicu kralja Krešimira IV. izdanu samostanu sv. Stjepana kod Splita. ⁴⁹ Tu se riječima: »*Ego Johannes, capellanus eiusdem archiepiscopi de mandato prefati regis Stephani scripsi et testis adfui*« ⁵⁰ kapelan splitskog nadbiskupa Lovre ujedno predstavlja kao pisar navedene Stjepanove isprave. On tu potvrđnicu, doduše, piše po kraljevu nalogu, ali on je nadbiskupov kancelar i ujedno svjedok napisane isprave.

Uzimajući u obzir do danas rečeno o pisarima isprava hrvatskih narodnih vladara te na osnovi ponovne analize tih isprava, zadana se tema može kratko sažeti. Naime, nije sačuvan nikakav opis hrvatske dvorske kancelarije, pa ni opis njezina osoblja među kojima su važnu ulogu imali pisari isprava. Stoga se o njima najviše podataka može saznati upravo iz isprava koje su napisali, a koje su do nas tradirane u bilo kojem obliku. U jednom broju tih sačuvanih isprava pisari se izričito navode kao oni koji su na zapovijed samog vladara sastavili ili napisali dotičnu ispravu. Oni se tituliraju kao *aule regie dictator* i *cancellarius* ili *regis cancellarius*, zatim *regius scriptor* ili *regis notarius*. Pisari, dakle, isprava hrvatskih narodnih vladara nazivaju se *dictator*, *notarius*, *scriptor* i *cancellarius*. Tim se titulama često dodaje oznaka staleža, u pravilu svećenstva koje je boravilo na dvoru. To su, naime, *capellani regalis aulae* koji nas upućuju na to da je hrvatska dvorska kancelarija bila uređena po uzoru na suvremene europske, osobito zapadnoeuropske kancelarije, to jest na one koje su imale rimskobizantski obrazac. Po tome su obrascu državnu kancelariju, zapadnog i istočnog carstva, sastavljali *notari*. Na čelu tog osoblja nalazi se *primicerius* koji je podjednako vodio popis građanskog i vojnog činovništva, a do njega je bio *secundicerius*. Za poslove ostale pisarske službe, osobito pravne naravi i predstavki vladaru, bila su određena četiri *scrinia* (*memoriae*, *epistolarum*, *libellorum* i *dispositionum*) kojima se na čelu nalazio po jedan visoki dostojanstvenik, odnosno *magistar*. Ta se odredba još više razvila u istočnom rimskom carstvu, gdje se uvelike povećao broj osoblja za različite poslove. ⁵¹ Takvu su rimsku uredbu ponajprije primile one germanske zemlje koje su rano došle pod rimski utjecaj, odnosno koje su nastale na razvalinama rimskog carstva. Kod istočnih Gota *referendarii*, *cancellari* i *tabelliones* imaju isti zadatak kao i oni u istočnom rimskom carstvu. Do IX. stoljeća u južnotalijanskim zemljama postoji služba *referendaria*. Oni se u Franačkoj za Merovinga ističu kao oni koji su dužni kralju predlagati, sastavljati, potpisivati i pečatiti isprave. U vrijeme Karla Velikog dvorska se kancelarija uvelike proširuje, a njezino osoblje gotovo isključivo čini svećenstvo. Na čelu kancelarijskog osoblja je *cancellarius* koji potiskuje stariji naziv *referendara*. Kancelaru su bili podređeni *notarii* i *scribae*, iako se *cancellarius* ponekad naziva *notarius*. Notar je, naime, bio za-

⁴⁸ *Ibidem*, str. 151.

⁴⁹ *Ibidem*, str. 152.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Franjo RAČKI, Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije, *Rad JAZU*, knj. XXXV, Zagreb, 1876., str. 2-3.

mjenik kancelara, pa je ponekad umjesto njega postpisivao isprave. Kako je kancelarijsko osoblje uglavnom bilo svećenstvo, s vremenom je dvorska kancelarija postala ovisna o načelniku dvorskog svećenstva koji se nazivao *apocrisarius*, *capellanus* ili *palatii custos* koji je ujedno bio savjetnik krune u crkvenim poslovima te kojemu je također podređen *cancellarius* sa svojim osobljem.⁵²

Budući da je Hrvatska bila pod utjecajem Zapada, i na ustrojstvo njezine kancelarije utjecale su zapadne kancelarije. Osobito je bio velik utjecaj franačke kancelarije. Najstarija sačuvana hrvatska isprava, Trpimirova, donosi ime franačkog kralja Lotara. Njezin pisar je *presbiter capellanus* Martin. Pisar Muncimirove isprave je *diaconus et capellanus* Firmin. Obje su isprave suvremenice franačkih Karolinga, a oba njihova pisara su *capellani* vladara iz svećeničkog staleža. Među svjedocima se također nalaze dvorski kapelani iz svećeničkog staleža. Dvorska se crkva nazivala *cappela regia*, a njezini svećenici *capellani*. Naziv *capellanus* susrećemo u Trpimirovoj i Muncimirovoj ispravi. Doduše, nije jasno koje su mjesto ti kapelani zauzimali među osobljem dvorske kancelarije, ali za vrijeme kraljevske hrvatske kancelarije nailazimo na izraze *aulae regiae cancellarius*, pa zatim *regis notarius*. To govori da je posao u dvorskoj kancelariji bio raspodijeljen, da je broj osoblja povećan i da su postojali stupnjevi titula među tim osobljem. Osoblje je bilo mahom iz svećeničkog staleža. Kancelar kralja Petra Krešimira IV. bio je biskup Hrvata Anastazije (*chroatensis episcopus*), a njegov se prethodnik zvao Adam (*Chroaciae electus episcopus*). On je također napisao jednu ispravu kralja Petra Krešimira, pa je zasigurno obnašao istu službu, iako se nije potpisao kao kancelar. Kancelar kralja Zvonimira u početku je bio hrvatski biskup Grgur, a onda Teodor. Naime, da je biskup Grgur stajao izvan dvorske kancelarije, Teodorov bi navod u Zvonimirovoj ispravi za cetinsku župu (1078.) *iussu... atque domini Gregorii, sui episcopi* bio bez smisla. Stoga je njegov odnos prema hrvatskoj dvorskoj kancelariji bio isti kao i njegova prethodnika, kancelara Anastazija. Godine 1083. kancelar je Teodor, koji je u vrijeme Petra Krešimira IV. bio *regio sacrario positus* i ujedno član kancelarije. Kako je Teodor i kao Zvonimirov kancelar stalno bio običan svećenik, doduše redovnik, proizlazi da čast dvorskog kancelara nije bila vezana samo uz službu hrvatskog biskupa. Isti Teodor se uz titulu *cancellarius* naziva i *regis, regius scriptor*, što bi trebalo značiti da oba izraza podrazumijevaju istu službu, kad nas ne bi upozoravala riječ *scriptor* u ispravama samostana sv. Stjepana kod Splita koje su se sačuvale u kasnijim talijanskim prijevodima i prijepisima i koje govore da je tada kancelarom kraljevskog dvora bio biskup Grgur.

Uz kancelara u ispravama hrvatske dvorske kancelarije navodi se i naziv *notarius*. Taj se naziv susreće u navedenoj ispravi kralja Petra Krešimira IV. iz 1071., izdanoj rapskoj biskupiji. Izraz *notarius* ponekad označava sve članove kancelarije, a ponekad čelnika kancelarije. U pojedinačnom je značenju istovjetan s izrazom *cancellarius*. Međutim, malo je vjerojatno da je tu funkciju obnašao đakon, pa je kancelarom najvjerojatnije mogao biti biskup Anastazije. I u tobožnjoj Zvonimirovoj ispravi Bračanima iz 1078. spominje se

⁵² *Ibidem*, str. 3.

notar Juraj, a kancelarom je bio Teodor. Stoga se može izvoditi zaključak da je i u hrvatskoj dvorskoj kancelariji bilo notara koji su podvrgnuti kancelaru.

Okolnost da su članovi dvorske kancelarije bili dvorski svećenici, kao što je navedeni Teodor bio *regio sacrario (prae)positus* te da je kancelar obično bio hrvatski biskup koji je ujedno bio jedan od dvorskih velmoža, dokaz je da je i kod hrvatskih kraljeva postojala tješnja sveza između dvorske kancelarije i dvorske kapele. Osobe dvorske kancelarije su, dakle, *capellani regalis aulae*, ali je među njima podijeljen posao na one koj su redovito obavljali službu Božju u dvorskoj kapeli i one koji su pisali isprave. Čelništvo je ipak postojalo i kad hrvatski biskup nije bio ujedno kancelar, jer nalazimo da su 1078. bili Andrija i Nikola *regio sacrario (prae)positus* kad je, dakle, Teodor bio kancelar.⁵³

Kancelarijsko svećenstvo je uglavnom bilo svjetovno, osim redovnika Adama koji je kasnije izabran za biskupa. On je, međutim, stupio u kancelariju tek kao hrvatski biskup koji je redovito obnašao službu kancelara. Svjetovno je, dakle, svećenstvo birano u kancelarijski upravni aparat i često imalo počasna mjesta na hrvatskom vladarskom dvoru. Takvo je pravilo bilo i u tadašnjim zapadnim državama.

ZUSAMMENFASSUNG

Urkundenschreiber der kroatischen Herrscher nationaler Abstammung

Die meisten Urkunden der kroatischen Herrscher nationaler Abstammung enthalten die Namen ihrer Schreiber, wenn sie fehlen dann hauptsächlich in den Bestätigungen der schon ausgestellten standesamtlichen Dokumente. Die Schreiber in diesen Urkunden werden genannt: dictator, notarius, scriptor und cancellarius. Dazu wird oft der Stand des Schreibers zugefügt, in der Regel sind es die Hofgeistlichen. Am Anfang waren es Kapläne, später Bischöfe, besonders der Bischof von Kroatien. Die Arbeit beim Schreiben der Dokumente war organisiert wie in anderen westeuropäischen Hofkanzleien, besonders die Kanzlei der Frankenkönige diente als Vorbild. Bei den Urkundenschreibern auf dem Hof von König Zvonimir spürt man den starken Einfluß der päpstlichen Kanzlei.

(übr. I. TOMLJENOVIC)

⁵³ *Ibidem*, str. 6.